

Значення шкільної риторики в Україні в першій половині XVIII ст.

Якуб Недзвездь

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 7. Спеціальне видання:

Університети та нації в Російській імперії. –

Харків; Київ: Критика, 2005. – С. 13-22.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

Якуб Недзьведзь (Краків)

ЗНАЧЕННЯ ШКІЛЬНОЇ РИТОРИКИ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

I

Ця стаття є спробою розгляду деяких питань риторики, що становила головний предмет навчання в гуманістичному шкільництві від кінця XV до другої половини XVIII ст. Мене цікавитиме, яке значення мало повсюдне ознайомлення з мистецтвом проголошення промов для формування відчуття ідентичності тих людей, що жили в давній Речі Посполитій. Водночас мою увагу буде сфокусовано на теренах України, а землі Великого Князівства Литовського та Корони правитимуть лише за тло для моїх досліджень. Принагідно додаю кілька слів з приводу уточнення історико-географічних термінів. Під «Україною» я розумітиму територію сучасної держави відповідної назви, приймаючи визначення Пйотра Борска, який у книзі, присвяченій діаріушам XVII ст., пояснює обґрунтованість такого вибору¹. У своїй статті я зосереджуся на загальних питаннях, але проілюструю їх кількома прикладами, почерпнутими з риторичних трактатів XVII і XVIII ст. Передусім йдеться про концептуальні заголовки, що їх не досить глибоко аналізували історики та фахівці з історії літератури. Проте, на мою думку, згадані писемні пам'ятки уявляють собою не лише цікаві твори, а й важливі історичні документи.

Система гуманістичного шкільництва на терені Польського королівства почала формуватися вже в першій половині XV ст. Зокрема, я маю на увазі Краківську академію, яка, щоправда, до XVIII ст. зберігала структуру середньовічної школи. Гуманістичні навчальні заклади Нового часу в XVI ст. виникали тільки в північно-західних регіонах Корони. Першою такою школою стала Академія Любранського в Познані (1519). Згодом освітні осередки такого типу було засновано заходами протестантів у містах Королівської Пруссії – Гданську, Ельблонгу та Торуні. Однак масово

поширюватися гуманістичні школи почали шойно в другій половині цього століття, завдяки появі в Польщі єзуїтів, які засновували численні колегіуми. Тоді ж такі перші осередки ордену постали в східних областях Корони та Литви. Однією з найголовніших цілей діяльності цих центрів було вкорінення латинської культури на землях, що їх заселяли православні. Цілком зрозуміло, що єзуїти бажали таким робом поширити впливи католицької церкви. Проте, треба визнати, завдяки форпостам ордену на теренах сучасних України, Білорусі, Росії та Литви з'явилися важливі осередки гуманістичної культури, з якими за масштабами впливу не могли конкурувати ані магнатські двори, ані – а надто на початковому етапі – культурні центри православної церкви.

На базі єзуїтських колегіумів і Києво-Могилянської академії сформувалася структура пізніших шкіл, що діяли на цьому терені. Колегіуми виникали насамперед у важливих політичних і адміністративних осередках – у Львові, Острозі, Києві, Кам'янці-Подільському, Луцьку та інших містах. Єзуїти прагнули якомога більшою мірою поширити вплив власних шкіл. Тому не зачиняли дверей перед тими особами, котрі не належали до шляхетського стану або навіть не були католиками. Дослідження етнічного, релігійного та станового складу українських колегіумів ще триває, проте вже тепер, на підставі досліджень Тетяни Шевченко², можна говорити про відносну відкритість єзуїтів. Ця відкритість, передусім до прихильників православ'я та уніатів, відіграла важливу роль у формуванні руського гуманістичного середовища.

Звичайно, на лаври за створення гуманістичних осередків в Україні заслуговують не тільки єзуїти: треба пам'ятати також про Острозьку академію та магнатські двори. Проте, як зазначив український дослідник Сергій Бабич³, створений в Острозі тип школи був експериментом і погано вписувався в освітню модель на терені Речі Посполитої. Не випадково після закриття Острозької академії на її місці постав саме колегіум «Товариства Ісуса»: єзуїти пропонували таку модель навчання, завдяки якій було легше сформувати громадянина-оратора.

Українські та литовські єзуїтські колегіуми в XVII та XVIII ст. у своїй діяльності спиралися на принципи *Ratio studiorum*⁴. На цих засадах базувалася й програма Києво-Могилянської академії⁵. В усіх цих освітніх осередках особливий наголос ставили на навчанні риторики. Студенти колегіумів (шляхта, міщанство й духівництво) протягом кількох років

здобували знання, потрібні для виконання публічних функцій і в Речі Посполитій, і в Російській державі.

У школі Нового часу риторика стала головним предметом навчання, її популярність визначала сама сутність гуманістичного шкільництва. Система гуманістичної освіти, як вже було сказано, почала формуватися в Центральній і Східній Європі на початку XVI ст., але найвищого розквіту досягла щойно після появи в цьому регіоні єзуїтів у другій половині того-таки століття. Польська та Литовська провінції ордену охоплювали також терени сучасної України. Крім єзуїтських колегіумів, у Речі Посполитій починаючи від 1579 року діяла Віленська академія, зі стін якої вийшли чимало тодішніх учителів риторики. Академія була найважливішим єзуїтським осередком викладання риторики на терені Речі Посполитої в XVII ст.

Про повсюдний інтерес до риторики свідчать збережені рукописи риторичних трактатів, хрестоматій висловів і «ерудицій». На таких пам'ятках можна досліджувати еволюцію цієї галузі знання. Викладачі, що працювали в колегіумах Речі Посполитої, у Києві та Чернігові, а пізніше – й у Харкові, спочатку наслідували античні та західноєвропейські зразки риторики, а починаючи від другої половини XVII ст. вже могли висловлювати власні погляди на *artis bene dicendi*. Теоретичне опанування мистецтва публічних виступів поєднувалося з його пристосуванням до місцевих умов. Насамперед йдеться про звичаї та політику.

Інший (поряд зі згаданими трактатами) комплекс джерел, що вказують на повсюдне знання класичної риторики, складають літературні тексти: друковані, рукописні чи усні. Про усні свідчення, через їх природну нетривалість, ми знаємо тільки із записів. Саме риторичні знання ставали в пригоді під час редагування текстів та публічних виступів (листів, звітів, діаріушів, промов, проповідей тощо). В окрему групу можна виділити твори, які нині є літературними пам'ятками, а в той час відігравали величезну суспільну роль. Згадані риторичні трактати містять цитати із сотень таких текстів, найпопулярнішою формою яких була промова. У Речі Посполитій вміння проголошувати промови уможливило політичну кар'єру. Людина, що не знала засад риторики й не виробила відповідних навичок, потрапляла на узбіччя суспільного життя (між іншим, це була одна з причин, що спонукали Яна-Хризостома Пасека у своїх мемуарах постійно наголошувати на своїх ораторських здібностях).

Вміння виступати з промовами багато важило на теренах усієї Речі Посполитої. Ораторська професія була дуже тісно пов'язана з республіканським устроєм цієї держави. Такий республіканізм, або саме таке його сприйняття, став наслідком старанного читання класичних авторів. Тож першорядне місце в суспільстві відводили поняттям *respublica* (республіка), *patria* (вітчизна) і *bonum commune* (спільне благо). Аналогічне походження має також етос громадянина. Це поняття сформувалося завдяки пам'яткам римської літератури, де, зокрема, визначено завдання оратора. За Квінтіліаном, на авторитет якого охоче спиралися в тодішніх школах України, оратор або політик є *vir bonus dicendi peritus*.

Тому то сила політиків полягала в їхньому вмінні переконувати, нав'язувати свою думку й підтримувати контакти за допомогою саме риторичних засобів. Навіть за умов, коли демократія перетворювалася на олігархічний устрій, ораторські виступи, що відбувалися за певним ритуалом, лишалися невід'ємною складовою публічної діяльності. Досвідчений оратор, а отже, й політик, мусив орієнтуватися в тому церемоніалі й доповнювати його. Клієнтарна система вимагала, щоб проголошувати промови вміли також ті особи, котрі залежали від можновладців. Як наслідок, наприкінці XVII ст. неабияк зросла суспільна роль показового красномовства.

Показовий риторичний стиль (*genus demonstrativum*) і поезію використовували для репрезентаційних, пропагандистських та релігійних потреб, окрім того, вони мали розважальне значення. Такі завдання ставила давня риторична теорія. У тріаді *docere, movere et delectare* саме останній функції відводили найважливішу роль. Заглянувши до нормативних поетичних і риторичних трактатів, створених у першій половині XVIII ст. в Києво-Могилянській академії, ми знайдемо чимало визначень *genus demonstrativum*, які акцентують на його розважальній, або ігровій, функції. Але теорія, на щастя, не охоплює всіх питань, пов'язаних з цією проблематикою.

Треба сказати, що показовим стилем послуговувалися не лише задля досягнення згаданих цілей, що їх визначали риторична теорія та звичаї. Дослідження панегіриків XVII і XVIII ст. дає змогу говорити про важливі ідеологічні функції риторики. У показовому стилі ми знаходимо прояви політичних прагнень різних політичних груп, що сформувалися в Речі Посполитій і на теренах, прилеглих до її кордонів. До цих груп належали також представники культурної та політичної еліти, пов'язаної з Києвом і Києво-Могилянською академією.

Як пише Наталя Яковенко в праці «Паралельний світ», вже в XVI і на початку XVII ст. у похвальних творах, що походили з оточення Заславських і Острозьких, зроблено наголос на політичній окремішності Русі та її політичних репрезентантів⁶. Ця тенденція посилилася наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. серед науковців і політиків Києва та Харкова.

Водночас належить звернути увагу на істотну різницю в оцінках ролі епідеїктичної літератури. У панегіриках, створених в оточенні Заславських, передусім акцентовано на ролі цієї князівської родини в політичному житті Речі Посполитої. Очевидно, Русь – *Roxolania* (тут, однак, я не розглядатиму значення цього поняття, відсилаючи читача до згаданої праці Наталі Яковенко) – автори цих творів вважали елементом Речі Посполитої, хоч і давнішим за неї, але нерівноправним у політичному розумінні. Вихідною точкою для авторів була історія, і, як з'ясувала Наталя Яковенко, вони зверталися до міфу Київської Русі. У другій половині XVII ст. історія почала втрачати таку свою провідну роль. Натомість збільшилося значення тропів, характерних для епідеїктичної риторики. Авторі таких творів обирали переважно ті теми, що їх ми звикли пов'язувати з ідеологією сарматизму. Джерелом цих тем була історія, яку тоді сприймали в міфічних категоріях, але, водночас, інтенсивно фільтрували через риторичні категорії. Для прикладу хочу запропонувати Читачеві ознайомитися з низкою заголовків і фрагментом однієї шкільної вправи.

II

Почнімо від заголовка рукописного підручника риторики, що нині зберігається в Національній бібліотеці України ім. Володимира Вернадського: «*Rosa inter spinas seu Ars poeseos suos continens difficultatem acules concluso horto Mariae in debitum venerationis cultum dedita atque neopoetis ad carpendum ex ea tam, tam ligati, quam soluti Eloqui fructi in Helicone Mohileano explicata anno 1703*». Авторство цієї пам'ятки приписують Теофанові Прокоповичу. У типовому для тих часів пишномовному заголовку заслуговує на увагу словосполучення «Гелікон Могілянський». Дослідникам давньої літератури такий стилістичний засіб є настільки відомим (він притаманний літературі всієї Європи), що вони не замислюються над його сутністю і зазвичай трактують його як стилістичну прикрасу. Насправді ця метонімія відіграє набагато важливішу роль, ніж може видаватися на перший погляд. Прокопович, так само як і багато його

сучасників, поєднав тут два лади, а саме: вписав грецьку міфологію у свою власну дійсність початку XVIII ст., і Гелікон виявився перенесеним на береги Дніпра. Подібні заголовки можна знайти й в інших пам'ятках, створених у Києві в першій половині XVIII ст. Такі джерела доводять, що Україна (названа Роксоланією) свідомо приймала лад *Latinitatis* і вписувалася в історію латинської цивілізації.

Одночасно цей універсальний латинський лад «інкультурували», звужували до місцевих умов і потреб. Тому з'явився прикметник *Mohilanea*. Так постала *Latinitas*, але місцева, наддніпрянська, а отже, виняткова. Наголос на почутті ідентичності знаходимо також в іншому підручнику, що його, ймовірно, написав той-таки Прокопович, – «*De arte poetica libri III ad usum et institutione studiosae iuventutis Roxolanae dictati Kijoviae in orthodoxa Academia Mohilanea Anno Domini 1705*». Тут автор відмовився від міфологічного антуражу, тому тут нема ні Гелікону, ні муз. Натомість з'явилися «руська молодь» і «православна Могилянська Академія». Розвинута пишномовність і величні епітети акцентували на місцевому характері підручника та риторики. «Місцевий», втім, не означав «провінційний».

Київська академія відіграла роль інтелектуального центру, і саме цю її особливість відображали автори заголовків. Таке явище не було епізодичним і характерним лише для часів мецената Академії, гетьмана Івана Мазепи. Цю думку підтверджують заголовки підручників риторики, створених сорока роками пізніше, скажімо, такий: «*Libri octo de faciliuosa felicius comparanda eloquentia ab Hieromonacho Sylvestro Dobryna in tradendum et explicandum Nobilissimae Roxolanae Iuventuti in alma Kijovo-Mohylo-Zaborowsciana Academia Reassumpti Anno Domini 1743 Mense Octobi 3 die*».

Зауважимо, що в трактатах з риторики, які виникали в єзуїтських колегіумах, пишномовність і звернення до міфології та історії мали подібну спрямованість. Ось, наприклад, заголовок підручника, створеного 1666 року в Кам'янці-Подільському: «*Manuale seu compendium Rhetoricum utile oratori scholastico, Ecclesiastico, Politico in Collegio Camenescensi ad Maximi Dei gloriam ad studiose Iuventutis utilitatis propositum anno Domini 1666*». Спільна стилістика цих заголовків виявляється в наведенні прізвища фундатора, яке вказує на ранг і престиж навчального закладу. Скажімо, литовський єзуїтський колегіум у Крожах, заснований заходами Я. Ходкевича, визначено як Ходкевичів («*Athenae Chodkieviciani Crosensae Soc.*

Iesu»), а Пінський – як Радзивіллів («Collegium Radivilianum Pinscense Societatis Jesu»).

Ще раз наголошу: стилістичні засоби в обох наведених цитатах свідчать лише про використання риторики в так званих прикладних текстах. Досліджувані твори – не можна ж сумніватися в тому, що концептуальні заголовки підручників риторики є літературними творами – правлять за один з багатьох прикладів розуміння дійсності в категоріях риторики. Як вже, однак, було згадано, таке сприйняття формувалося в межах культурної системи, відомої як сарматизм. На жаль, обсяг статті не дає змоги зосередитися на визначенні масштабів культурного впливу цього феномену в Центральній і Східній Європі. Але не підлягає сумніву, що акцентування на власній незалежності («роксоланській», «києво-могилянській», «заборовській») мало спільну природу з коронним чи литовським сарматизмом. З огляду на цю обставину варто замислитися не так над впливом сарматизму на руські землі, як над руським різновидом сарматської культури.

Ця культура досягла свого апогею, очевидно, за гетьманування Івана Мазепи, коли автори трактатів з риторики звертали особливу увагу не тільки на географічні, релігійні та етнічні, а й на політичні та військові характеристики Русі, вдаючись до риторичних засобів. Досить поглянути на заголовок підручника риторики 1702 року⁷, щоб виявити, як змінилася фразеологія українського публічного красномовства. Автор твору вказав на військові заслуги гетьмана та роль запорізького війська. Нагромадження місцевих назв у латинізованій версії дає нам змогу провести аналогії з подібними текстами, створеними на коронних землях Речі Посполитої.

Ми придивилися лише до вишуканих заголовків підручників риторики, взагалі не зазираючи досередини цих книжок і не розглядаючи тодішньої панегіричної поезії. Наведу, однак, ще приклад, почерпнутий з рукопису «Rostra Tulliana», про який я згадував трохи раніше. Цитований далі уривок промови, хоча й належить до дорадчого риторичного стилю (*genus deliberativum*), у функціональному розумінні становить приклад показової промови (*genus demonstrativum*). Йдеться про фрагмент шкільної ораторії якогось Вороновського, яка має заголовок «Bellum est gerendum Roxolanis» («Русини мають вести війну»):

Як також *Russorum pactus* проти *ictus* ворогів може становити непереборний *scutum*, якщо Марсовою курявою і вогненною *armorum non solidetur* жаром? Не раніше наша руська вітчизна свої *plus ultra* може поширити

кордони і золото [sic!] свободу, ніж її ворогів зусібч не розгромить героїчним своїх предків залізом. Звідси я таке *perfero sentimentum*, що роксоланським синам кривавою належить гратися битвою.

У наведеній цитаті ми стикаємося із сукупністю тропів і, водночас, ідей, відомих з текстів, які було створено в Речі Посполитій і деякі з яких я згадав у перших абзацах цієї статті (вітчизна, спільне благо). Вороновський, беручи за мірило волі «золоту свободу», писав про розширення кордонів, про відважних предків. Якби цей текст постав у межах Речі Посполитої, використані в ньому риторичні формули були б звичайнісінькими, відверто банальними фразами. Однак, оскільки промова Вороновського виникла поза кордонами Корони, ми розуміємо, що тропи «відважних предків» чи «золотої свободи» – прояв політичних прагнень тодішніх еліт Правобережної України. Безперечно, тут належить зважати на такий чинник, як *imitatio*, проте кількісне застосування вказаних формул дає змогу припускати, що їх вибір зумовили позаестетичні міркування.

Ті формули, як я вже згадував, мають суто риторичний характер. Риторичністю в той час було просякнуто філософський, релігійний і політичний дискурс. Отже, немає нічого дивного в тому, що українська еліта першої половини XVIII ст. саме так порушувала питання своєї етнічної та політичної ідентичності.

Звичайно, такий рівень усвідомлення себе та світу не є прикметною рисою лише тодішніх українських вчених гуманітарного профілю. Всі люди, які вийшли з гуманістичної школи, осягали дійсність за допомогою риторичних категорій. Ця особливість світовідчуття впливала на спосіб сприйняття не лише літератури, а й інших видів мистецтва (архітектури, живопису, музики). Звичайно, говорячи про освічених осіб, я маю на увазі еліту. Втім, вмінням читати й редагувати тексти могли похизуватися заледве кілька відсотків тодішнього суспільства. Отже, постає питання: якою мірою ті люди впливали на формування та розвиток згаданих ідей, якщо вони становили вузьке коло духівництва й шляхти. Однак саме ця група була при владі й саме для її потреб сформувалася сукупність таких ідей. Можливо, саме ця еліта й розвивала ті ідеї.

Переглядаючи тодішні тексти, що виникли в Польщі, Литві чи країнах Західної Європи, ми зауважимо аналогічні явища. Руські діячі науки, які починаючи від XVII ст. подорожували Європою і здобували освіту в західних навчальних закладах, переважно в єзуїтських школах Литви та

Корони, просто не були винятком з правила. Після появи в Україні гуманістичних шкіл особи, які потрапляли туди на студії, миттєво засвоювали згадані категорії. Найближчими цим людям, звісно, були політико-риторичні ідеї, адаптовані до устрою Речі Посполитої. Про рецепцію таких уявлень свідчать і вже цитований фрагмент шкільної справи, і панегіричні твори першої половини XVIII ст., які я розгляну іншим разом.

Поширена в Україні система шкільництва до кінця XVIII ст. сприяла зміцненню впливу латинської культури, яка ґрунтувалася передусім на риториці та творах класичних авторів. Православні й уніатські школи також підпали під латинізацію, а їхні випускники – священики трьох обрядів – передавали далі ідеї гуманістичної *Latinitatis*. Джерелом латинства була література, що її створювали й наслідували не лише латиною, а й польською мовою. Тому прикметною рисою тодішньої культури було використання польської як другої мови *Latinitatis*. Разом з цією культурою ширилися ідеї, що формували національну ідентичність мешканців Речі Посполитої та її сусідів. Отже, джерелом цієї ідентичності були література та школа, і це не перший випадок, коли національну свідомість визначали й утверджували ці два чинники.

У своєму дослідженні я спробував описати, як саме низку ідей, почерпнутих з римської літератури, було «інкультуровано» в українську гуманістичну школу XVII–XVIII ст. Варто було б простежити, як тогочасна українська еліта застосовувала ці поняття на практиці. Гадаю, цієї теми торкнуться майбутні дослідження.

(З польської переклав Сергій Серяков)

¹ Див.: Borek P. Ukraina w staropolskich dziennikach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001. – S. 7–15.

² Див.: Шевченко Т. Викладачі Луцького єзуїтського колегіуму (1606–1648) // Молода Нація: Альманах. – 2000. – № 1.

³ Див. ненадрукований текст виступу на засіданні кафедри старопольської літератури та літератури доби Просвітництва Ягеллонського університету від 5 травня 2003 року.

⁴ Див.: Monumenta paedagogica Societatis Iesu. Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu (1586, 1591, 1599). – Т. 5. – Romae: Wyd. L. Lukács, 1986.

⁵ З приводу навчання риторики в Києво-Могилянському колегіумі див.: Łuźny R. Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska. Z dziejów

związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich XVII–XVIII w. – Kraków, 1966. – S. 22–29.

⁶ Див.: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ, 2002.

⁷ Див. розширений заголовок підручника риторики з колекції Національної бібліотеки України ім. Володимира Вернадського: «*Rostra Tulliana ad fromandos in omni aerna Equitos et neo Tyrones Rossiacos, sub Palladis Kijevomohilaneae scuto militantes et gentilitiis magni heroum principis ac totius exercitus Zaporoviensis strenuissimi Martis, Joannis Mazepa luminaribus certantes. Thaumaturgiis nempe divinissimis tutelarium nostrorum Barlaami et Joasaphi fundamentis erecta praecipis rhetoricis et variis ad plausum et perennem gloriam laboriosissime praxibus munita et illustrata. Anno verbi incarnati 1701 in Collegio Kijovomohilaneo*».